

καὶ μεγάλου μέρους τῆς Θεσσαλίας, ἔχων ὑπὸ τὰς διαταγάς αὐτοῦ πολυτιμούς ἐπιχωρίους ἄρχοντας καὶ ὑποτελεῖς. Ἀλλὰ δυστυχῶς ὁ λαμπρὸς οὗτος αὐθέντης οὐδόλως ἐτύγχανε καὶ τῶν λαῶν πατέρο, ὡς οἱ προκάτοχοι αὐτοῦ, ὦν' οὗς, πλὴν τῆς στρατιωτικῆς αἰγλῆς, καὶ τὸ ὑπήκοον διετέλει εὑδαιμόνιον καὶ ή ὅλη κατάστασις ἀνθηρά. Ἐπ' αὐτοῦ ἀπ' ἐναντίας, ἀποδυομένουν ἀπαύστως εἰς νέας στρατείας καὶ μελετῶντος αὐτοῦ τοῦ Βυζαντίου τὴν ἀνάκτησιν, ὁ σκώληξ τῆς κοινῆς ἀγανακτησεως ὑπέβοσκε καὶ ἡμέρα τῇ ἡμέρᾳ ἐπληθύνοντο τὰ παράπονα μετὰ τῶν ἀπαραιτήτων φόρων πρὸς πραγματοποίησιν τῶν φαντασιοπληξιῶν τοῦ Βρυεννίου. Καὶ τοῦτο οὐχὶ ἀνευ λόγου, διότι τὰς εἰρηνικὰς ἀσχολίας τῶν κατοίκων διετάρασσον ἀπαύστως οἱ θούριοι παιάνες καὶ τὴν νέως δαψιλῆς εὐημερίαν διεδεχετο ταχέως ἡ εἰδεχθῆς πενία, τὰς εὐλογίας δηλογύτι τοῦ Ὑψίστου μάστιξ τῆς τυραννίας.

Ἄλλ' οὐδὲ ἥρκουν ταῦτα μόνον καθόδον εἶχε καὶ τὸ Δουκάτον τῶν Ἀθηνῶν, ὡς πολλάκις τὰ λαμπρότερα

καὶ κατ' ἐπιφάνειαν εὐδαιμονέστερα Κράτη, καὶ ἄλλας τινὰς ἐσωτερικὰς καὶ δὴ οἰκιακὰς ἀφορμὰς σπουδαίας μερίμνης. Εἰς τὴν Αὐλὴν ἔζη ἡ πρώτη Δούκισσα Μαθίλδη, νέα καὶ ώραία χήρα τοῦ Γουΐδωνος Λαρόσου, ἀδελφοῦ καὶ προκατόχου τοῦ Βρυεννίου, ἀλλ' ἔζη βίον μεστὸν θλίψεων καὶ φροντίδων. Ὁ Βρυέννιος ἔνεκα πολιτικῶν λόγων ἐμελέτα γάμον μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ Γραυίνα, ἀδελφοῦ τοῦ Βασιλέως τῆς Νεαπόλεως, Ροβέρτου καὶ συγγενοῦς τοῦ Αὐτοκράτορος τῶν Φράγκων, μετήρχετο δὲ πᾶσαν μηχανήν, ὅπως ἀποσπάσῃ τὴν συγκατάθεσιν αὐτῆς εἰς δεσμόν, μισητὸν διὰ λόγους κατωτέρω ἀναπτυχθῆσομένους. Ἄφ' ἑτέρου ἡ μήτηρ τοῦ Βρυεννίου Ἐλένη, τὸ τε γένος καὶ τὸ φρόνημα Ἐλληνίς, ἐνθλίβετο μὲν ἐπὶ τῇ καταστάσει ταύτη, ἀλλ' εἰς μάτην ἐπεδίωκε τὴν περιστολὴν τῶν βιαιοπραγιῶν τοῦ ἀκαθέκτου νιού· δὲ Δούξ ἐσέβετο μὲν τὴν μητέρα, ἀλλ' ἔβιε τὰ ὡτα εἰς τὴν φωνὴν τῆς φρονήσεως. Ἐν τῷ μέσῳ τῶν περισπασμῶν τούτων τίθεται τοῦ δράματος ἡ ἀρχή.

(Ἐπεται τὸ τέλος.)

Ο ΤΑΦΟΣ ΤΟΥ ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΛΕΝΗΣ.

 Α μεγάλα πρόσωπα ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ οὐχὶ μόνον ζῶντα ἀπολαύοντιν ὑπερανθρώπων τιμῶν, ἀλλὰ καὶ μετὰ θάνατον ἔξακολουθοῦντι γινόμενα ἀντικείμενον καὶ φιλολογικὸν καὶ καλλιτεχνικὸν τοῖς μεταγιγνομένοις. Ἐπρεπεν ἡ ώραιοτέρα τῶν ἐπιγείων γυναικῶν, ὁ τηριώτερος τῶν συζύγων νὰ ἀφεθῶσιν ἀμνημόνευτοι, ἐκείνη ἡτοις ἐγένετο ἡ παραίτιος τῆς ώραιοτέρας δύμηρικῆς ἐποποίας, ἐκείνος οὐτινος ἡ ἀνδρεία καὶ τὸ κάλλος προύκαλεσαν τὴν προτίμησιν τῆς δυσκόλου πρὸς ἐκλογὴν συζύγου Ἐλένης, αὐτοὶ οἵτινες καὶ ζῶντες συνετάραξαν ὄλοκληρον τὴν Ἐλλάδα καὶ ὠλισαν μυριδναύτας στόλους ὑπὲρ τοῦ καταπατωμένου δικαίου τῶν Ἐλλήνων, ἔδειξαν δ' ὅτι οἱ Ἐλληνες γνωρίζουσι νὰ ὑπερασπίζωνται τὰ ἑαυτῶν ἀπαραιμείωτα δικαιώματα; Οὐχὶ, οἱ συμπολῖται αὐτῶν οἱ Σπαρτιάται ἐτίμησαν θανόντας θείας τιμᾶς καὶ ἀνήγειραν ἐπὶ εὔσυνοπτοτάτου λόφου οὐ μακράν τοῦ ιστορικοῦ Εύρωτα κενόταφιον περικαλλές καὶ μόνιμον, μηνημείον τῆς πρὸς τοὺς θανόντας αἴδιον αὐτῶν εὐγνωμοσύνης καὶ δείγμα εἰς ἀεὶ τῆς αὐτῶν πρὸς ἐκείνους εὐσεβείας. Ἐκεὶ ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὅχθης τοῦ ζειδώρου τῆς Λακωνικῆς ποταμοῦ τοῦ δινήνετος Εύρωτα ἐν τῷ δήμῳ Θεραπνῶν καὶ ἀπέναντι ἀκριβῶς τῆς Σπάρτης ἐπὶ λόφου ὡς ἐσυνήθιζον οἱ ἀρχαῖοι ὀπόθεν ἡ θέα ἐπὶ τοῦ ἀχανοῦς λακωνικοῦ πεδίου καὶ τῶν ἐπαργύρων ὑδάτων τοῦ ποταμοῦ τοῦ στιλπνὰ μαρμαίροντος Εύρωτα εἶνε οὕτως μαγευτικὴ ἀνήγειρον οἱ Σπαρτιάται περικαλλές οἰκοδόμημα ὑπὸ μὲν τοῦ Ἡροδότου² ιερὸν τῆς Ἐλένης καλούμενον, ὑπὸ δὲ τοῦ Παυσανίου ναὸς³

ὑπὸ τοῦ Πολυβίου Μενελάιον.¹ Τὸ μνημεῖον τοῦτο μέχρι οὐ πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἦν ἀγνωστὸν τοῖς ἀρχαιολογοῦσιν, φίτινες μέχρι τῶν προπόδων τοῦ λόφου μεταβαίνοντες καὶ πειθόμενοι τῇ μαρτυρίᾳ τοῦ Τίτου Λιβίου² ἀπήρχοντο ἀπρακτοὶ δυσανασχετοῦντες ἐπὶ τῇ μὴ ἀνευρέσει αὐτοῦ καὶ τῇ ψευδεῖ μαρτυρίᾳ τοῦ Λιβίου³. Ὅτε δὲ γερμανὸς καθηγητὴς Ludwig Ross ἐπισκεψάμενος κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 1833/34 τὴν Σπάρτην ὡς ἐφορος τῶν κατὰ τὴν Πελοπόννησον ἀρχαιοτήτων τότε, ἐξέδραμε μέχρι τοῦ δήμου Θεραπνῶν καὶ περιηγηθεὶς καθ' ὅλας τὰς διαστάσεις τὸ Μενελάιον ὅρος μέχρι τῆς κορυφῆς αὐτοῦ παριδῶν τὴν τοῦ Τίτου Λιβίου μαρτυρίαν, ἀνέσκαψεν ἐπὶ τριήμερον ἐπ' αὐτοῦ καὶ ἀνεκάλυψε μέρος μόνον τοῦ μνημείου. Διατυχῶς ὅμως διέκοψε τὰς ἀνασκαφὰς ἐλλείψει χρημάτων, ὡς λίαν ἀφελῶς αὐτὸς οὗτος ὄμολογεῖ.⁴ Βραδύτερον καὶ ἑτέρα τις μικρὰ ἀνασκαφὴ ἐγένετο, ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ Βασιλέως καὶ τῆς Βασιλίσσης τῆς Ἐλλάδος Οδωνος καὶ Ἀμαλίας, ἡτοις ἐπὶ δίωρον μόνον παραταθεῖσα ἐξέβαλεν εἰς φῶς πληθὺν μικρῶν μολυβδίνων εἰδωλίων. —

"Ἐκτοτε παρῆλθον 56 ἔτη καὶ πᾶσα ἀνασκαφὴ ἐπὶ τοῦ Μενελαίου ἔπαυσεν, ὅτε ἀποσταλεῖς ὑπὸ τοῦ Ὑπουρ-

¹ Βιβλ. III, 18, 3. « . . . ἐπέβαλε τοῖς καταντικρὸν τῆς πόλεως λόφοις καὶ παρήι δεξιὸν ἔχων τὸ Μενελάιον. » — Στέφανος δὲ Βυζαντίους ἐν τῷ περὶ πόλεων συγγράμματι αὐτοῦ ἐν λέξει Μενέλαος λέγετ. « Εστὶ δὲ καὶ χωρὶς Σπάρτης Μενελάιον τὸ ἐννικόν Μενελαεὺς κατὰ τὸ Κοτιάζον Κοτιαεὺς κτλ. » τοῦ χωρίου δὲ τούτου καὶ δ' ἀνω ῥῆμας Πολύβιος ἐν Βιβλ. V, 18, 21 καὶ 22 λέγει « Συμβαίνει τοὺς βουνούς, ἐφ' ὧν τὸ Μενελάιον ἐστὶ πέραν μὲν εἶναι τοῦ ποταμοῦ, κεῖσθαι δὲ τῆς πόλεως κατὰ χειμερινὰς ἀνατολάς, δύνας πραχεῖς καὶ δυσβάτους, καὶ διαφερόντως ὑψηλοὺς κτλ. » Όστε ἐκ τῶν δύο τούτων μαρτυριῶν φαίνεται διὰ πρὸς τὸ ὅρος Μενελαίον καὶ τὸ κενοτάφιον ὑπῆρχε καὶ πόλισμα διώνυμον.

² Βιβλ. 34, 28 « . . . sub ipsas Menelaii montis radices. »

³ Εν τούτοις μνημονεύομεν τοῦ Γάλλου Vietty στοις διέκοψεν κατὰ τὸ 1833 τὸ Μενελάιον ὅρος καὶ δὲν εἶρεν οὐδὲν τῶν ὑπὸ τοῦ Παυσανίου ἀναφερομένων.

⁴ Ross. Archaeologische Aufsätze. Leipzig 1861 S. 343.

¹ "Ψύους σχεδὸν 275 μέτρων ἀπὸ τῆς ἐπιφάνειας τῆς θαλάσσης.

² Βιβλ. VI, 61 « τὸ δ' (ιερὸν τῆς Ἐλένης) ἐστὶ ἐν τῇ Θεράπνῃ καλευμένη ὑπέρθε τοῦ Φοιβίου ιροῦ. »

³ Βιβλ. III, 19, 9. Θεράπνη δὲ δύομα μὲν τῷ χωρίῳ γέγονεν ἀπὸ τῆς Δέλεγος θυγατρὸς Μενελάου δ' ἐστὶν ἐν αὐτῇ ναὸς καὶ Μενέλαιον καὶ Ἐλένην ἐνταῦθα ταφῆναι λέγουσι.

γείου τῆς Παιδείας, ὡς ἔφορος τῶν κατὰ τὴν Λακωνίαν ἀρχαιοτήτων ἐπεχειρησα τῇ ἀνασκαφῇ, περὶ ἣς ἐνταῦθα ὁ λόγος, τῆς ὁποίας προϊὸν πολύτιμον ὑπῆρξεν ἡ ἀποκάλυψις ὄλοκλήρου τοῦ οἰκοδομήματος.

Συγκροτεῖται δὲ τοῦτο ἐκ μεγάλων ὄγκοις ὕδωραν ἐκτιρένων κατὰ τὸ ισοδομικὸν σύστημα, ἔχει σχῆμα παραλληλογράμμου διευθυνομένου ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον καὶ διαιρεῖται κλιμακηδόνεις εἰς τρία δώματα (terrasses).

Τῆς ἀνασκαφῆς ἐπελήφθην ἀπὸ τοῦ σημείου, ἀφ' οὗ καὶ ὁ ἀσίδημος Ross, ἦτοι ἀπὸ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ κάτω δώματος, ἀπεκάλυψα ὄλοκληρον τὴν πλευράν ταύτην τοῦ ἔξωτερικοῦ κρηπιδώματος φύδας μέχρι στερεοῦ ἐδάφους. Ἡ ἐπίχωσις τοῦ κρηπιδώματος ἦν δύο μέτρων καὶ δὲν εὑρόν εἰμι 4—5 εἰδώλια ὑψους 3—4 δακτύλων ἐξ ἐλάσματος μολύβδου παριστῶντα ἀνδρας ἀπλισμένους φέροντας ἐπὶ τῆς κεφαλῆς περικεφαλάιαν καὶ ἐν ταῖς χερσὶ τόξον ἢ σφαῖραν, ἢ ἀσπίδα. Δύο τῶν εἰδωλίων τούτων εἰκονίζουσι θεάν μετὰ πτερύγων ἐπ' ὅμων ὡς ἡ Περσικὴ Ἀρτεμίς ἢ Ἀναΐτις (Anahid)¹ ὡς καὶ ὑπὲρ τοὺς ἑκατὸν κύκλους ἀκτινοειδεῖς μετὰ βάσεως, οὓς ὁ Ross ἀπεκάλεσε δακτυλίους ἐγὼ δὲ προσείκασα πρὸς στεφάνους.² Ἐκτὸς τῶν πέντε μνημονεύθεντων εἰδωλίων, εὑρέθησαν τρία ἔτι ὅμοια ἀλλ' ὅμως λίαν βεβλαμμένα. Ἐνταῦθα ἐπίσης εὗρον καὶ μικράν κεφαλήν γυναικὸς χαλκῆν, ἵσως ἀπὸ βάσεως κατόπιτρου, ἢ ἀλλού τινὸς σκεύους, καταπεσούσης. Ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς ταύτης ἴστατο μορφή τις, ἥς μόνον οἱ ἄκροι διεσώθησαν πόδες. Οἱ δόφαλοι αὐτῆς ἤσαν ἔνθετοι καὶ στρογγύλοι, καὶ ἑκατέρωθεν τῶν ὅμων κατέρχονται ἀνά τρεῖς πλόκαροι εὐκρινῶς διατυπώμενοι.

Εὑρέθησαν πρὸς τούτοις πήλινα μικρὰ ἀγγεῖα (κάνθαροι, κρατήρες, ἀρύβαλλοι κτλ.) κοινοτάτης τέχνης καὶ ἀνευ γανώσεως. Βαθμηδὸν ὅμως προβαίνων ἐπὶ τὴν ἀνασκαφὴν ἀπεκάλυψα καὶ τὰς τρεῖς ἀλλας πλευράς τοῦ οἰκοδομήματος, αἵτινες δυστυχῶς δὲν εὑρίσκονται ἐν καλῇ καταστάσει καθόσον πολλοὶ λίθοι κατέπεσον ἐκ τῶν τοῦ ἀνω δώματος καὶ ἡδυνήθην τοιουτότροπως νὰ καταμετρήσω τὰς διαστάσεις τοῦ ὅλου κτιρίου, οὗτινος τὸ^{*} μὲν πλάτος εὑρέθη δὸν 16 μέτρων, τὸ δὲ μῆκος 23 μέτρο. Ὕψος δέ. 1,60. Τοῦ δευτέρου δώματος τὸ μὲν μῆκ. 9 μέτρων τὸ δὲ πλάτ. 8 μετρ. Ὅψος τὸ αὐτὸ περίπου πρὸς τὸ τοῦ κάτω δώματος.

Πλὴν ἀλλ' ὅμως ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς καὶ βορείου πλευρᾶς εὗρον ἐν μέρει διατηρουμένας δύο βαθμῖδας ἐξ οὐ συνήγαγον ὅτι δύο ἤσαν αἱ τοῦ ἱεροῦ εἰσόδοι. Ὁλόκληρος ὅμως ἡ ἐπιφάνεια τοῦ οἰκοδομήματος ἐπὶ τοσοῦτον εἶχε καταχωσθῆ ἰδίως κατὰ τὰ κάτω δώματα ἐκ

¹ Περὶ τῆς λατρείας καὶ τῶν τελετῶν τῆς θεᾶς ταύτης πολλὰ μέχρι τοῦδε ἐγράφησαν ἀντιφατικά ἀλλήλοις καὶ συγκεχυμένα. Τὸ βέβαιον εἶνε ὅτι ἤσαν λίαν σκανδαλώδεις καὶ αἰσχρόταται, ἐξ ἐκείνων ἀσπερ μόνον οἱ ἀνατολικοὶ λαοὶ δόνανται νὰ συλλάβωσιν ἐν τῇ δημιούργῳ εἰς τοιαντα καὶ ἀχαλινήτῳ φαντασίᾳ αὐτῶν. Καὶ τινὲς μὲν ἐξηγοῦσιν αὐτὴν ὡς τὴν Σελήνην, τούτεστιν ὡς τὴν Ἀρτεμίν (Αἰλιαν. Ποικιλ. ιστορ. 12, 1), ἀλλότι δὲ παραδέχονται αὐτὴν ὡς τὴν Ἀφροδίτην Οὐρανίαν, τινὲς δὲ ὡς τὴν μυδικὴν Ἀφροδίτην, ἔτεροι δὲ ταυτίζουσιν αὐτὴν πρὸς τὸν Πλανήτην Ἀφροδίτην.

² Τὸ πάχος τῶν εἰδωλίων τούτων δὲν εἶνε μείζον ὀβολοῦ καὶ μόνον ἡ κυρία ὁψὶς ἔχει ἀνάγλυφον παράστασιν, ἡ ἔτερα δὲ (revers) εἶνε ἐντελῶς λεῖα, ἐπομένως δὲν ἤσαν προωρισμένα νὰ τιστανται ἐλεύθερα, ἀλλ' ἤσαν προσηλωμένα ἢ κεκολλημένα, —

τῶν. ἄνωθεν καταπιπτόντων δυσμετακομίστων ὄγκοις, ὡστε ἡ ἀνασκαφὴ καθίστατο δυσχερῆς καὶ αἱ δαπάναι ηὕταντο· εἰς τοῦτο δὲ συνέτεινε καὶ ἡ ἔλλειψις τῶν καταλλήλων ἐργαλείων. Ἡ ἐπιφάνεια ἐν τούτοις τῶν δύο τούτων δωμάτων ἀνεσκάψῃ εἰς βάθος δύο, μετρῶν· εὑρέθη δὲ ὑφ' ἔκαστον δῶμα στρῶμα λίθων ποταμίων καὶ πλακῶν τεθέντων πιθανῶς πρὸς πλήρωσιν καὶ ισοπέδωσιν αὐτῶν, καθότι οὐδὲ ἔχνος κεράμου ἢ ἄλλης τινὸς ψλής εὑρέθη ἐν αὐτοῖς.

Ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν καὶ παρατηρήσεών μου είκαζω ὅτι τὸ μέρος τοῦτο καὶ ἄλλοτε είχεν ἀνασκαφὴ οὐχὶ βεβαίως ἐν πολλῇ ἀρχαὶ ἐποχῇ, ἵσως κατὰ ἑκατὸν ἔτη πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ross. Τοῦτο δὲ παρετήρησα ιδιαζόντως ἐπὶ τεμαχίων πώρων εὑρεθέντων μεταξύ καὶ ὑπὸ τοὺς λίθους τῆς στρώσεως τῆς χρησιμευσάσης πρὸς τὴν, ὡς εἴπομεν, ισοπέδωσιν τοῦ ἐδάφους τῶν δωμάτων (terrasses).

Φάνεται δ' ὅτι ἡ γενομένη αὔτη ἀνασκαφὴ σκοπὸν είχε τὴν λῆψιν πώρων πρὸς οἰκοδομὴν τοῦ ἐγγύτατα τοῦ Μενελαίου κειμένου ναίσκου τοῦ Προφήτου Ἡλίον οὗτινος ή οἰκοδομήμαριος ψλὴ συνίσταται ἐξ ἀρχαίων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, λίθων καὶ δὴ πώρων καὶ ἡ ἀνέγερσις δὲν ἀνάγεται ἐπέκεινα τῶν ἑκατοντεπεντήκοντα ἑτῶν ὡς ἡ ἐπιτόπιος παράδοσις περισψῷει. Ἐκ τῆς δλῆς δὲ ἀποκαλύψεως τοῦ οἰκοδομήματος ἐξάγεται ὅτι τοῦτο ἦν ἀπλοῦν κενοτάφιον τοῦ Μενελάου καὶ τῆς Ἐλένης καὶ οὐχὶ τάφος ὡς ἀναγράφει ὁ Παυσανίας.¹ Διότι αὐτὸς οὗτος παρακατών λέγει «Ρόδοι δὲ οὐχὶ όμολογούντες Λακεδαιμονίοις φασιν Ἐλένην Μενελάου τελευτήσαντος, Ὁρέστου δὲ ἔτι πλανωμένου, τηνικαῦτα ὑπὸ Νικοστράτου καὶ Μεγαπένθους διωχθεῖσαν εἰς Ρόδον ἀφικέσθαι Πολυξοὶ τῇ Τληπολέμου γυναικὶ ἔχουσαν ἐπιτηδείας· εἶναι γάρ καὶ Πολυξῷ τὸ γένος Ἀργείαν, Τληπολέμῳ δὲ ἔτι πρότερον συνοικοῦσαν φυγῆς μετασχεῖν τῆς ἐξ Ρόδου, καὶ τῆς νήσου τηνικαῦτα ἀρχεῖν ὑπολειπομένην ἐπὶ ὁρφανῷ παιδί. Ταῦτην τὴν Πολυξῷ φασὶν ἐπιθυμούσαν Ἐλένην τιμωρήσασθαι τελευτῆς τῇ Τληπολέμου, τότε ὡς ἔλαβεν αὐτὴν ὑποχείριον ἐπιπέμψαι οἱ λόουμένη θεραπαίναις Ἐριννύσιν εἰκασμέναις, καὶ αὐται διαλαβοῦσαι δὴ τὴν Ἐλένην αἱ γυναικες ἀπάγχουσιν ἐπὶ δένδρου, ἐπὶ τούτῳ Ρόδοις Ἐλένην λερὸν ἔστι Δενδρίτιδος. Ἐκ τῆς περικοπῆς ταύτης τοῦ Παυσανίου φαίνεται μὲν ὅτι δὲν ἤτο τάφος τῆς Ἐλένης, ἤτο δομῆς ιερὸν τοῦ Μενελάου καὶ τῆς συζύγου αὐτοῦ καὶ τοῦτο ἀποδεικνύεται ἐκτὸς τῆς ἐγγράφου μαρτυρίας τοῦ Ἡροδότου² καὶ τῆς ἐνέρσεως τῶν ἀπειρων εἰδωλίων, τῶν στεράνων καὶ τῶν ἄλλων μικρῶν ἀντικειμένων, ἀτινα βεβαίως ἤσαν ἀφιερωμένα τῷ Μενελάῳ καὶ τῇ Ἐλένῃ, οὓς μετὰ δάνατον ἔλατρευον οἱ Λάκωνες ὡς θεοὺς μᾶλλον ἢ ἡρωας, καὶ ἐκ τῶν δύο ἀποκαλυφθεισῶν εἰσόδων τοῦ οἰκοδομήματος.³

¹ Πρβλ. ίδ. ἀνωτέρω σημείωσιν 2. —

² Ιδ. ἀνωτέρω.

³ Ἐν τούτοις πάσας ταύτας τὰς πεποιθήσεις ἡμῶν διασαλεύει ἀρδην δ τῶν Στρατηγημάτων συγγραφεῖς Πολύδαινος λέγων ἐν Βιβλ. I, κεφ. XIII ἐπὶ λέξει τάδε «Μενέλαος ἐπανίστων ἀπ' Αἰγαίου, τὴν Ἐλένην ἄγων, Ρόδῳ προσέσχε. Τληπολέμου δ' ἐν Τροίᾳ τεθνηκότος γυνὴ Φιλοζώη πενθοῦσσα, ἐπειδὴ τις ἥγγειλε Μενέλαον μετὰ τῆς Ἐλένης ἤσει τιμωρήσαι τῷ ἀνδρὶ βουλομένη μετὰ Ροδίων ἀπάντων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν αἱρομένων πῦρ καὶ λίθους ἐπὶ τὴν

Τὴν πρὸς τὸν Μενέλαον καὶ τὴν Ἐλένην μεγάλην αὐτῶν ὑπόληψιν διατρανοῦντες οἱ περίοικοι, καὶ οἰονεὶ τυπικῶς, σχεδὸν ἀπεθέωσαν αὐτούς, ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἡ λέξις ναὸς τοῦ Παυσανίου καὶ τῷ γαλμα καὶ ἡ θεὸς τοῦ Ἡροδότου. —

Ἡ ἀποθέωσις αὐτῶν μαρτυρεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ Ἰσοκράτους.¹ Τοῦτο δὲ δὲν εἶναι καθόλου παράδοξον, διότι ὑπῆρχον παρὰ τοῖς Ἐλλησι τόσον ὅσον καὶ παρὰ Ῥωμαίους *dii priuati* καὶ *dii communes*² ὅπως τὴν σύμμερον παρ' ἡμῖν οἱ τοπικοὶ ἄγιοι ὃν τὰς πανηγύρεις συχνάκις τελοῦμεν καπυρίζοντες ἐν κανωβισμῷ.³ Ἀλλῶς δὲ καὶ τὸ πλήθος τῶν εὑρέθεντων μολυβδίνων ὡς καὶ πηλίνων εἰδωλίων δὲν δυνάμεθα ἀλλως νὰ ἔξηγήσωμεν ἢ παραδεχθέντες αὐτὰ ὡς ἀπλῶς ἀναδήματα ἑκατέρου τῶν φύλων· καὶ τὰ μὲν ἄνδρας ὀπλισμένους παριστῶντα προσεφέροντο ὑπὸ ἀνδρῶν τῷ ἔκανθῳ Μενέλᾳ ἵνα δώσῃ αὐτοῖς ἀνδρείαν, τὰ δὲ παριστῶντα γυναικας προσεφέροντο τῇ καλλισφύρῳ Ἐλένην ὑπὸ γυναικῶν ἵνα δώσῃ αὐταῖς ὀραιότητα, ιδίως δὲ τὸ ἀπειρον πλήθος τῶν μολυβδίνων ἀκτινοειδῶν κύκλων (στεφάνων;) δὲν ἔξηγεται ἀλλως, ἢ ἀν παραδεχθῶμεν ὅτι ἥσαν ἀναδήματα γυναικῶν νεονύμφων.

Πλὴν ὁ χρόνος τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ κενοταφίου τούτου τοῦ Μενελαῖου δὲν εἶναι γνωστός, ἀτε ὑπὸ οὐδενὸς τῶν συγγραφέων μαρτυρούμενος. Τοῦτο μόνον γνωρίζομεν μετά τὴν τῆς Ἐλένης ὑπὸ τοῦ Μενελαῖου ἐκ Τροίας παράληψιν καὶ μετά τὴν ἐπταετῆ παραπλάνησιν αὐτῶν ἀνά τὰς νήσους τοῦ Αἴγαίου, τὴν Ἀφρικήν Συρίαν κτλ. ἥν ὁ τε Ὁμηρος καὶ ὁ Στράβων ἀναφέρουσι, παρῆλθε χρόνος πολὺς μέχρι τῆς εἰς Σπάρτην ἀφίξεως αὐτῶν, ἥτις ἔγενετο τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ καθ' ἥν ὁ Αἴγισθος καὶ ἡ Κλυταιμνήστρα ἐπιπτον ὑπὸ τὸ ἐκδικητικὸν φάσγανον τοῦ τιμωροῦ τὴν οἰκογενειακῆς τιμῆς, Ὁρέστου. Εἰς Σπάρτην φθάσαντες ἔγησαν μὲν ἐπὶ τινα ἔτη ἐν ὁμονοίᾳ καὶ πίστει συζυγικῇ, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου αὐτῶν περιέπεσον εἰς διχόνοιαν καὶ διηνεκεῖς διαπληκτισμούς, ὡς πρωτίστη

θεράπαιναν ἐπερπον· καὶ ὡς ίκανην δίκην ἐπὶ τῷ Τληπολέμῳ λαβόντες τὸν Ἐλένης θάνατον ἀνεχώρησαν· Μενέλαος δὲ τὴν Ἐλένην ἔχων ἀπέπλευσεν.» Ἐκ τῶν ὀλίγων τούτων τοῦ Πολυαίνου φαίνεται ὅτι τὴν Ἐλένην δὲν ἐφόνευσαν οἱ Ῥόδιοι, ἐκτὸς ἀν ὁ συγγραφεὺς οὗτος θεύδεται ἐκών διὰ νὰ ἔξερῃ· καὶ ἐν ἐπὶ πλέον τῶν πολλῶν αὐτοῦ στρατηγημάτων, ἀλλ' ὅτι ὁ Μενέλαος ὁ ἐπὶ ἐπταετίαν ὀλην πλανώμενος ἀνά τὴν Ασίαν καὶ τὴν Ἀφρικήν τιμωρῶν τοὺς βοηθησαντας τοῖς Τρωοῖς λαοῖς ἀναχωρήσας ἐκ Ῥόδου ἐλαβε μεδ' ἐαυτοῦ τὴν καλὴν Ἐλένην εἰς Σπάρτην μεδ' ἥς ἐπὶ χρόνον τινὰ συνέζησε. —

Ἐν Ἐλένης Ἐγκαρμίᾳ § XXVII λέγοντος τάδε «Μενέλαον δὲ . . . θεὸν ἀντὶ θνητοῦ ποιῆσασα (ἥ Ἐλένη) σύνοικον αὐτὸν καὶ πάρεδρον εἰς ἀπαντα τὸν αἰῶνα κατεστήσατο. Καὶ τούτοις ἔχω τὴν πόλιν τῶν Σπαρτιατῶν τὴν μᾶλλον τὰ παλαιὰ διασώζουσαν ἔργω παρασχέσθαι μαρτυροῦσαν. Ἐτὶ γάρ καὶ νῦν ἐν Θεράπαινας τῆς Λακωνικῆς θυσίας αὐτοῖς ἀγιοίς καὶ πατρίοις ἐπιτελοῦσιν οὐχ' ὡς ἥρωσιν, ἀλλ' ὡς θεοῖς ἀμφοτέροις οὖσιν.»

² Πρβλ. Serv. ad. Aen. 8, 275.

Ἐν τούτοις Σκόλαξ ὁ Καρνανδεὺς (εκδ. Geographi Minorēs Graec. Paris 1855, σελ. 81 καὶ 106) ἀναφέρει ὅτι καὶ ἔτερα σημεῖα τοῦ Μενελαῖου ὑπῆρχον ἐν Αἴγαπτῳ λέγων «ἐπὶ δὲ τῷ Κανωπικῷ ἐστὶ νήσος ἐρήμη ἥ ὄνομα Κάνωπος καὶ σημεῖα ἐστὶν ἐν αὐτῷ τῷ Μενέλεω . . .»

αἵτια ἥν ἡ ἐκ παίδων ταραχώδης καὶ δύσκολος Ἐλένη, ἀποτέλεσμα τῶν ὅποιών ὑπῆρξεν ὁ πρόωρος θάνατος ἀμφοτέρων. Κατὰ πᾶσαν ὅμως πιθανότητα ἀν ἀπίδωμεν εἰς τὴν εὑρεσιν καὶ τὴν τέχνην τῶν πολυπληθῶν μολυβδίνων εἰδωλίων τὸ Μενελαῖον ἐκτίσθη κατὰ τὸν 7ον π. χ. αἰῶνα ὑπὸ τοῦ δήμου Θεραπναίων πρὸς τιμὴν τοῦ οὐδέποτε ὄμονος αντος ζευγόντος Μενελαού καὶ Ἐλένης! Καὶ ὅμως μόνον διὰ τὴν ὀραιότητα τῆς Ἐλένης ἔγενετο ἀνάστατος ἡ Ἐλλάς, οἱ δὲ ποιηταὶ καὶ γλύπται καὶ ζωγράφοι τόσον τῆς Ἐλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος, ὅσον καὶ οἱ ἀριστοί τῶν συγχρόνων κατηγάλωσαν πολλὰ ἔτη τῆς ζωῆς αὐτῶν μελετῶντες τὸν καλὸν τύπον τῆς προτύπου ἐπὶ καλλονῇ Ἐλένης.

Δυστυχῶς ὅμως ἀν καὶ μεγάλην κατέβαλον ἐν ταῖς ἀνάσκαφαῖς προσπάθειαν εἴπουν συντύχω ἐπιγραφῆ τινι οἰαδήποτε δυναμένη νὰ διαλευκάνῃ τὰ κατὰ τὸ οἰκοδόμημα, δὲν ἡδυνήθην νὰ εὑρὼν οὐδεμίαν. Διότι φαίνεται ὅτι καὶ πρότερον καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς πατρίδος ἡμῶν ἐπανιδρυθείσης τῆς νέας Σπάρτης ἐπὶ τῶν ἐρειπών τῆς παλαιᾶς κατὰ τὸ ἐπικρατοῦν, ως μὴ ὀφειλε, κάκιστον σύστημα, κατέστρεψαν οἱ χωρικοὶ ἐν τῇ διδασκόμενῃ αὐτῶν πᾶν ἀρχαῖον τῆς τέχνης λείψανον, πᾶσαν στήλην, πᾶσαν ἐπιγραφήν, πᾶν μάρμαρον δυνάμενον νὰ χρησιμεύσῃ αὐτοῖς ως οἰκοδομήσιμος υἱη, ἥ ως υἱη παραγωγῆς ἀσβέστου, παραδειγμάτων δ' ἔχω τὸ θέατρον τῆς Σπάρτης ἐν τῷ διόπτρῳ τῆς τοιλότητος οὐδὲν ἐδώλιον ἥ ἀλλο τι περιεσώθη. Είμαι δὲ βεβαιότατος ὅτι καὶ τὸ ήμετερον Μενελαῖον τὴν αὐτὴν ἐπαθε τύχην, ἀλλως δὲν ἔξηγεται ἡ παντελῆς ἔλλειψις οἵας δῆποτε ἐπιγραφῆς. Διότι δὲν θεωρῶ τοιαύτην τὴν εὑρεθεῖσαν ἐπὶ μαρμάρου ή κρωτηριασμένην.

ἔξ ἥς οὐδὲν δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν.

Ἐν τέλει ἀναφέρω ὅτι ἐπάναγκες εἶναι ν' ἀνασκαφῇ ἐντελῶς ὁ πέριξ χῶρος, ίδιως δὲ αἱ κάτωσεν τοῦ οἰκοδομήματος κλιτύς ἔνθα ἐλπίς ἴσως νὰ ἀνευρεθῶσι πολλὰ ὅμοια εἰδώλια καταπεσόντα.

Ἐνταῦθα τὸν λόγου ἀφικόμενος γνωρίζω τοῖς ἀναγνώσταις ὅτι ἐκατέρωθεν τοῦ οἰκοδομήματος ἀπαντῶσι χθαμαλοί τινες γήλοφοι. ἔχοντες μεγίστην ἐμφέρειαν πρὸς τύμβους (tumuli) τεχνητούς τούτων ἀνέσκαψαν μόνον δύο, χάριν δοκιμῆς, ἀλλὰ διστυχῶς ἥ σκαπάνη ἀπέδεξεν ὅτι ἥσογε φύσικά θύμρατα γῆς καὶ οὐδὲν πλέον:

Εἰρήσθω ἐν τέλει ὅτι ἐν Θεράπαιναις ἐτελεῖτο καὶ ἔορτῇ πρὸς τιμὴν καὶ λατρείαν τοῦ Μενελαῖαν καλουμένην. Ωσαύτως πρὸς τιμὴν τῆς Ἐλένης, ως ἀναφέρει ὁ Ησύχιος ἐν λέξει, ἐτελεῖτο ἐτέρα τις ἔορτῇ Ἐλένεια καλουμένην. Ἐπανηγύριζον δὲ αὐτὴν παρθένοι, ἐπὶ ήμένων κανθάρενται, ἥ ἐπὶ ἀμαξῶν καναθρῶν καλουμένων.

Ἐν Σπάρτῃ.

Π. ΚΑΣΤΡΩΜΕΝΟΣ

εφορος ἀρχαιοτήτων.

